

"SEX IS AN OCEAN BUT IT ENDS AT THE SHORE"

DE STRIJD OM HOMOSEKSUALITEIT DE OPRICHTING VAN EEN JANUSBEELD

gert hekma

Gert Hekma is op grond van een ZWO-subsidie werkzaam bij het Sociologisch Instituut te Utrecht. Hij werkt aan een proefschrift over begripsontwikkeling rond mannelijke homoseksualiteit in Nederland van 1850-1920.

Aan het eind van de negentiende eeuw gebeurde er iets bijzonders rond seksualiteit. Foucault localiseert daar de ontdekking van de perversies, speciaal homoseksualiteit (1). Van Ussel liet er de seksuele revolutie beginnen, "de vrijmaking van het seksuele" (2). Rond 1870 zette een massale beweging tegen de prostitutie in Engeland en Nederland in. (3) Een tamelijk liberale wetgeving op de zeden kreeg in dezelfde periode een reactionaire draai (Duitsland, 1870; Engeland, 1885; Nederland, 1886). Een (homo)seksuele emancipatiebeweging ontstond (4). En, opmerkelijk fenomeen, het begrip seksualiteit kreeg de inhoud zoals wij die nu kennen. Verwees dit woord voordien naar het geslachtssysteem van Linnaeus, aan het eind van de eeuw zou het zijn moderne inhoud verwerven (5). Het was tevens het tijdvak, waarin de arbeid (industrialisatie, vakbond, socialisme), de staat (bureaucratie, onderwijs, politie) en het lichaam (medische zorg, hygiëne, gymnastiek, en seksualiteit) een andere betekenis kregen. Als speelbal in een breder maatschappelijk gebeuren stuiterde homoseksualiteit mee op een wel zeer sprekende wijze. In de ideologieën van ras en lichaam, van evolutie en degeneratie, van individu en staat, van recht en straf, van bevordering en preventie kreeg ook homoseksualiteit haar plaatsje. Hoe spraken de ingenieurs van een nieuwe moraal en een nieuwe mens over pederastie, homoseksualiteit, sodomie of hoe ze dit mannelijk gedrag ook mochten betitelen, en hoe grepen ze in een bepaalde maatschappelijke realiteit van herenliefde en mannenvriendschappen in? *

verlichting

Reeds in de achttiende eeuw begonnen de voormannen van de 'Verlichting' in andere bewoordingen te spreken over wat tot dan toe gewoonlijk sodomie heette. Sodomie, zonde tegen de natuur, misdaad waarover niet gesproken mocht worden (crimen nefandum), kon zowel staan voor alle seksuele handelingen, die de voortplanting niet ten doel hadden als meer specifiek voor anale penetratie. Onzekerheid bestond over de aard van dit misdrijf, waarop de doodstraf stond, onzekerheid over wat strafbaar was, en tenslotte onzekerheid over ontdekking en bewijs. Want op welke wijze en door wie zou anale penetratie en/of zaaduitstorting vastgesteld worden? Meestal hing het bewijs af van de bekentenis van de sodomieten zelf, maar wanneer kwam die los? Door toeval, door pijnbank, door valse aanklacht?

In de achttiende eeuw begon men te ageren tegen de vaagheid van feit en beschuldiging, de onzekerheid van bestraffing, de zwaarte van de straf, tegen de onvolkomen bestrijding van deze ontucht. Montesquieu wees op de uitschakeling van politieke tegenstanders langs deze weg en verzette zich tegen de zwaarte van de straffen. Een voorstander van straffeloosheid was hij allerm minst: "Dat men haar (deze zonde, G.H.) als alle zedenmisdrijven uitbannen door nauwkeurige maatregelen en men zal zien, dat de natuur haar rechten spoedig of verdedigt of herneemt". Hoewel het begrip natuur niet moraaltheologisch bedoeld was, gaf deze secularisering homoseksualiteit allerm minst een andere plaats in de orde

der natuur: zij bleef tegennatuurlijk (6).

Voltaire sprak van 'socratische liefde', de verheven, niet zinnelijke liefde van mannen voor elkaar. Tegelijkertijd verketterde hij de pederastie of de liefde voor jongens, die zou leiden tot de ondergang van de menselijke soort. Het zou in de natuur liggen deze misdaad te bestrijden, maar "men moet de straffen in juiste verhouding brengen tot de misdrijven" (7). De door Voltaire bewonderde Italiaanse strafrechtshervormer Beccaria sprak zich eveneens uit tegen de zwaarte der straffen en zag meer heil in een verbeterde opvoeding. Hij benadrukte het gevaar in internaten, "waar de omgang met de vrouwelijke sekse verboden zijnde, de kragt der Natuur welke eerst begint te ontluiken zig onnut verspilt en dus den ouderdom vervroegt" (8).

In Nederland, waar in deze eeuw van verlichting met een zekere regelmaat vervolging van sodomie plaatsvond, publiceerde Perrenot anoniem zijn "Bedenkingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad" (1777). In dit zeer bijzondere boekje, dat sterk beïnvloed was door Montesquieu en Beccaria, pleitte de schrijver voor afschaffing van de doodstraf. Evenwel, niet medelijden of een morele neutraliteit bracht hem tot deze verlichte opvatting, maar de hoop op andere, effectievere bestrijdingsmiddelen: "... wij wenschten, zo te kunnen spreken, dat het denkbeeld alleen daar van deed walgen, opdat het denkbeeld zelf daar van verloren ginge". Naar Beccaria's principe is "... niet de zwaarte, maar de zekerheid der straffen (...) de beste breidel der ondeugd". De maatregelen tegen deze misdaad, die in het duister bedreven werd en zeer moeilijk te bewijzen viel, boden deze zekerheid niet. Men kon haar niet zonder gevaar voor de staat ongestraft laten. Voor Perrenot lag de oplossing in "... een nauwkeurige burgerlijke huishouding..." en een degelijke zedenkunde. Maak het sluiten van huwelijken eenvoudiger, voorkom exclusieve mannengemeenschappen en het kwaad zal wegteren. In voorkomende gevallen diende eeuwigdurende gevangenisstraf berouw in de schuldlige op te wekken. Hoe weinig geseculariseerd deze toch moderne schrijver was, blijkt uit zijn vertrouwen op het alziend oog van God (en niet het oog van de staat of de politie), dat de misdadigers van hun wangedrag zou weerhouden (9).

Een ander, een anonieme jurist verwierp deze denkbeelden. Het zwaartepunt van zijn argumentatie lag in het sociale gevaar, dat de sodomie zou zijn vanwege de verleidelijkheid. Geef een dief een brood en hij steelt niet meer, maar een sodomiet heeft steeds andere, nieuwe partners nodig. De aantrekkingskracht van het crimen nefandum zou dermate groot zijn, dat elke verleide op zijn beurt verleider werd. "t Manlijk geslacht word verzwakt, verwijft en onbekwaam gemaakt tot iets groots te onderneemen: 't menschdom lijd in deszelfs voortteeling een onherstelbaar verlies." De "...Societeit (...)" is verplicht uit voorzorg zig van zulke onherstelbaare bedorve leden te ontdoen". Met een beroep op Plato en diens "Politeia" verdedigde hij de doodstraf voor sodomie (10).

wetgeving

Tegen het eind van de achttiende eeuw verminderde de straf voor onnatuurlijke ontucht onder invloed van de apostelen van de Verlichting in enkele landen aanzienlijk (Pruisen, Oostenrijk). De grootste verandering kwam met de Franse Revolutie en de Code Pénal van 1791, waarin dit misdrijf niet meer als zodanig voorkwam. Slechts als verkrachting, en nog niet eens als openbare schennis der eerbaarheid kon de onnatuurlijke ontucht worden vervolgd (11). Dat de vrijheid van de Franse Revolutie allerm minst vrijheid voor homoseksuele gedragingen betekende, evenmin als daarvan in de ideologie van de Verlichting sprake was geweest, werd pijnlijk duidelijk, toen bij decreet van tien augustus 1793 de man, die in het openbaar als vrouw gekleed ging, met doodstraf werd bedreigd (12). De Code Pénal van 1810 kende dit misdrijf niet meer, maar strafte wel openbare schennis der eerbaarheid (artikel 330). In 1832 kreeg de Franse strafwet verdere uitbreiding door de strafbaarstelling van ontuchtige handelingen met kinderen tot elf jaar (13). Ook niet-strafrechtelijk bestreed men ontucht, bijvoorbeeld door het verbod voor hoeren met elkaar in één bed te slapen (14).

In vele andere landen van Europa en Zuid-Amerika volgde men de Code Pénal. Op eigen initiatief vernieuwde Beieren onder de inspirerende leiding van Feuerbach de wetgeving. In zijn strafwetboek, dat in 1813 van kracht werd, was de tegennatuurlijke ontucht niet meer strafbaar, tot die datum had de doodstraf gegolden (15). Reeds in Feuerbachs leerboek uit 1801 werd zijn dubbelzinnigheid duidelijk. Hoewel hij tegen strafrechtelijke veroordeling van onnatuurlijke ontucht was, achtte hij daartegen toch politiematregelen nodig vanwege de "lichamelijke en geestelijke ontzenuwing" van deze ontwaarden en hun "minachting voor het huwelijk, die tot ontvolking, verzwakking en tenslotte tot ontbinding van de staat leidt". Feuerbach lijkt in deze tekst al aan te geven, langs welke weg de staat kan ingrijpen in het privé-leven van de burger. Door een gesuggereerde ontzenuwing maakte de sodomiet zich onnut voor de doeleinden van de staat. Met zijn terminologie duidde Feuerbach aan, waar de grondslag van een nieuwe moraal en een nieuw strafrecht was gelegen: bij de menswetenschappen en in het bijzonder bij de geneeskunde, de psychiatrie (16).

In Nederland verdween de doodstraf voor eenvoudige 'onnatuurlijke ontucht' met het Crimineel Wetboek van 1810, terwijl deze misdaad, gepleegd "door dwang, misbruik van gezag of door merkelijke verleiding" met de strop gestraft kon worden (17). Reeds een jaar later, in 1811, heeft Nederland een ander wetboek, de Code Pénal, ingevoerd na inlijving in het Franse keizerrijk. De onnatuurlijke ontucht verdween als zodanig uit het strafrecht. Homoseksuele en andere seksuele handelingen waren nu strafbaar in geval van openbaarheid, gewelddadige aanranding en bevordering van ontucht (koppelarij) (18).

De Code Pénal was voor veel Nederlanders een geïmporteerd kwaad, dat niet met hun zeden overeenstemde (19). Voortdurend zouden ministers van justitie nieuwe ontwerpen van strafwet naar het parlement sturen, maar tot 1880 leden ze daar alle schipbreuk. In het eerste ontwerp van 1827 werd, na de openbare schennis der eerbaarheid, de onnatuurlijke ontucht opnieuw opgevoerd. De terminologie, de straftoemeting en strafverzwaring in geval van verleiding (doodstraf) waren gelijk aan de bepalingen van het Crimineel Wetboek van 1810 (20). In het ontwerp van 1842 was de onnatuurlijke ontucht niet meer opgenomen en de straf op openbare schennis der eerbaarheid verhoogd tot drie jaar. In het voorlopig verslag van de kamercommissie zei men hierover:

"De vraag is in bijna al de Afdelingen ter

sprake geweest, of niet straffen zouden moeten bedreigd worden tegen eene misdaad, waarvoor in de Nederlandse taal geene uitdrukking is te vinden, het crimen nefandum? Hoe veel afschuw hetzelve ook moge verwekken, heeft de meerderheid gemeend, deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Men oordeelde toch, dat wanneer de wetgever de zedelijkheid ook door zijne voorschriften moet trachten te bevorderen, het buiten deszelfs gebied is gelegen, om daden te straffen, waardoor noch bijzondere personen in hunne regten worden beleedigd, noch ook de openbare orde wordt verstoord, dat veelmaals door de vervolging van soortgelijke daden, indien dezelve in het geheim zijn begaan, meerder nadeel wordt gesticht, dan er gunstige gevolgen uit eene bestraffing zijn te verwachten. Algemeen was men intusschen van gevoelen, dat die straf-feloosheid alleen beperkt moest zijn tot de onzedelijke daden in het geheim begaan, en dat daar, waar openbare ergernis was gegeven, gestrenge straffen konden en moesten bedreigd worden." (21)

In ditzelfde verslag stelde men de vraag, of onder het koppelarij-artikel ook niet die personen gestraft moesten worden, die jongelieden beneden de achttien jaren tot ontucht aanzetten "om aan eigene vuige lusten te voldoen" (22). In dezelfde tijd leverde het overeenkomstige artikel uit de Code Pénal dergelijke problemen op. In de jurisprudentie zijn drie gevallen opgetekend van personen, die slechts voor eigen lusten, en niet om vuil gewin, de ontucht bevorderden van jongelieden beneden de 21 jaren en werden vrijgesproken (23). Zo was een Eindhovense slachter in 1849 voor een arrondissementsrechtbank veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf en 250 gulden boete wegens ontucht met onderscheidene knapen. In hoogste instantie, voor de Hoge Raad der Nederlanden, werd dit vonnis vernietigd, omdat artikel 334 slechts zou gelden in gevallen van vuil gewin (24). Later zou dit artikel echter regelmatig toepassing vinden in geval van "eigen vuige lusten" en zouden diverse perdelasten op grond van dit artikel worden veroordeeld.

Eveneens was het mogelijk hen te veroordelen op basis van artikel 331, dat naar de letter der wet slechts gewelddadige aanranding strafbaar stelde. Evenwel veroordeelde het Provinciaal Gerechtshof in Noord-Holland in 1859 een Russische zeeman, die het 'crimen nefandum' had gepleegd met vijf knapen tussen de zeven en dertien jaar. In haar overwegingen stelde de rechtbank,

"dat, hoezeer het niet wettig moge zijn gebleken, dat de drie eerstgenoemde knapen (te weten die van zeven, acht en tien jaren), bij het plegen van gemelde feitelijkheden, bepaaldelijk wederstand hebben geboden, dit echter uit den aard der zaak, in aanmerking genomen hunnen jeugdigen leeftijd, voor hen eene onmogelijkheid was, dewijl, blijkens hunne met de bekentenis van deze beschuldigde overeenstemmende verklaringen, deze hen voorover op het bed, met het hoofd in de kussens had gelegd, waarna hij boven op hen is gaan liggen, zoodat zij niet hebben kunnen schreeuwen, noch zich, door de zwaarte van het lichaam des beschuldigten, loswringen of tegen zijne handelingen verzetten, weshalve zij, tegen zijne overmacht niet bestand, zich die handelingen hebben moeten laten welgevallen." (25)

De Russische zeeman kreeg de maximale gevangenisstraf, vijftien jaar, opgelegd. Het begrip geweld kon nog aanzienlijk ruimer worden geïnterpreteerd. Zo stelde de memorie van toelichting bij het ont-

werp van strafwet van 1842 vleselijke gemeenschap met een kind beneden twaalf jaren gelijk met verkrachting, omdat een dergelijk persoon niet geacht werd daarmee vrijwillig in te kunnen stemmen. (26) Overigens kwam een dergelijke ruime interpretatie van artikel 331 niet voor in Schoonevelds commentaar bij de Code Pénal. Waarschijnlijk drongen dergelijke feiten zelden door tot de justitiële praktijk (27) Verreweg de meeste veroordelingen wegens homoseksuele handelingen onder de Code Pénal zouden plaatsvinden op grond van artikel 330, openbare schennis der eerbaarheid (urinoirs, parken, cafés), dat enigszins gewijzigd als artikel 239 Wetboek van Strafrecht tot op heden van kracht is en wordt toegepast.

De wetsontwerpen van 1848 (28) en 1879 sloten aan bij dat van 1842 op het punt van onnatuurlijke ontucht en openbare schennis der eerbaarheid. In een eerder nummer van dit tijdschrift heeft Maarten Salden de verwickelingen rond het ontwerp van 1879 besproken. Dit wetsvoorstel, dat in grote lijnen in 1886 van kracht werd, was op het terrein der zedendelicten oneindig veel strenger dan de Code Pénal naar een mededeling van minister Modderman. (29) Als gezegd, was de wet in Frankrijk op dit punt al enigszins bijgesteld. De tendens tot uitbreiding van het getal der zedendelicten en verzwarende der straffen was sinds 1870 een algemeen Europees verschijnsel. Nadat Engeland in 1861 de doodstraf voor sodomie had vervangen door gevangenisstraffen, kreeg het delictbestand in 1885 aanzienlijke uitbreiding, doordat naast sodomie als anale penetratie alle seksuele handelingen tussen mannen (en niet tussen vrouwen) strafbaar werden gesteld. (30) Op grond van dit nieuwe artikel zou Oscar Wilde in 1895 worden veroordeeld. In Duitsland kwam in een eerste ontwerp Strafgesetzbuch voor het gehele Duitse Rijk de onnatuurlijke ontucht niet voor, en was in vele Duitse staten reeds vóór 1870 vrij van straf. Desondanks kwam onder druk van kerkelijke groeperingen toch een dergelijk artikel in het Strafgesetzbuch, artikel 175, waarbij ontucht van mannen met mannen, en mensen met dieren strafbaar werd gesteld. (31) Ook in Oostenrijk schijnt tezelfdertijd een voorstel gelegen te hebben het desbetreffende artikel uit het strafwetboek te halen, wat evenmin gerealiseerd is. (32)

Opmerkelijk is eveneens de ontwikkelingsgang van het Burgerlijk Wetboek. In alle oorspronkelijke Nederlandse ontwerpen werd het crimèn nefandum als echtscheidingsgrond opgenomen, zo niet echter in de Nederlandse bewerking van het Wetboek van Napoleon, en evenmin in het uiteindelijk vastgestelde Burgerlijk Wetboek van 1838. In Gockinga's voorontwerp (1800) is sprake van sodomie, in zijn ontwerp van datzelfde jaar van "tegen de natuur inlopende daden of pogingen met het hoofdoogmerk des huwelijks strijdig". In Wierdsma's voorstel van 1801 van "onnatuurlijke vermengingen", bij Van der Lindens ontwerp van 1807 van "onnatuurlijke of sodomitische vermengingen", en in de ontwerpen van 1814, 1816 en 1820 van "onnatuurlijke ontucht". (33) In het Wetboek van Napoleon, ingericht voor het Koninkrijk Holland, en de Code Civil, respectievelijk van kracht 1809-1811 en 1811-1838, kwam een dergelijke echtscheidingsgrond niet voor. Bij de afdelingsbehandeling in 1831 van het ontwerp-1820 waren de kamerleden unaniem tegen het opnemen van een dergelijke bepaling en verviel daarmee onnatuurlijke ontucht als echtscheidingsgrond. (34) Dit unanieme oordeel illustreert twee opinies: de toenemende heiligheid van het huwelijk (Gockinga's ontwerp van 1800 kende dertien echtscheidingsgronden, de wet van 1838 slechts vier en een ietwat minder negatieve waardering van het sodomitisch kwaad. Dit milder oordeel kwam ook tot uitdrukking in de afschaffing van speciale strafbepalingen met betrekking tot onnatuurlijke ontucht in het ontwerp strafwetboek van 1842. Inderdaad werden echtscheidingsverzoeken op grond van door de partner ge-

pleegde onnatuurlijke ontucht afgewezen. (35) Blijkbaar dacht men, dat sodomie een voorbijgaande aandrang was, die door een huwelijk weer in het rechte spoor kon worden gebracht. Aan het eind van deze eeuw zouden artsen hen, die homoseksuelen zouden heten, het huwelijk juist afraden.

Beschouwen we tenslotte de politionele en justitiële praktijk ten aanzien van homoseksuele handelingen, dan krijgen we het volgende beeld voor het arrondissement met Nederlands grootste stad Amsterdam. Tussen 1811 en 1835: 15 veroordelingen (artikel 330) (36). Tussen 1850 en 1859: 7 veroordelingen (14 personen ingeschreven in het register van de officier van justitie als zijnde verdacht van het crimèn nefandum). Tussen 1860 en 1869: 12 (23), 1870-1879: 27 (51), 1880-1889: 23 (76), 1890-1899: 48 (96) en 1900-1909: 89 (181). In de perioden 1890-1899 en 1900-1909 zijn respectievelijk één en vier personen naar een (rijks)krankzinnigengesticht doorverwezen. (37) In verreweg de meeste gevallen betrof het openbare schennis der eerbaarheid. Tussen 1850 en 1886 waren er vier veroordelingen wegens artikel 334 (koppelarij) en twee wegens artikel 331 (gewelddadige aanranding). Na 1886 zou het aandeel der veroordelingen wegens andere delicten dan artikel 239 (openbare schennis) stijgen, maar relatief gering blijven. Overigens nam het totale aantal zedenmisdrijven eveneens sterk toe, zo zette na 1890 een golfje veroordelingen wegens pornografie in. (38) De gemiddelde strafmaat bij veroordelingen wegens homoseksuele handelingen was het hoogst in de jaren vijftig, het laagst in de jaren zeventig en steeg lichtelijk in de jaren tachtig en opnieuw in de jaren negentig.

tussen crimèn nefandum en homoseksueel

Het is wel zeer opmerkelijk, dat op het moment dat het eerste moderne, oorspronkelijk Nederlandse strafwetsontwerp op tafel lag, waarin het crimèn nefandum niet meer strafbaar werd gesteld (1842), het juist een belangrijke rol ging spelen in de discussie over het gevangeniswezen. Het gebruikelijke systeem van gemeenschappelijke opsluiting stond onder hevige kritiek wegens de gevaren van onzedelijkheid en samenzwering in deze exclusieve mannengemeenschappen. Alternatieven waren het cellulaire stelsel van volstrekte scheiding van de gevangenen bij dag en bij nacht (Pennsylvanische systeem der Quakers) en het Auburnse stelsel, waarbij de gevangenen overdag in elkaars gezelschap mochten werken. Suringar, de belangrijkste Nederlandse gevangenisvormer, schreef in datzelfde jaar 1842 zijn "Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen". Was hij voorheen een voorstander van het laatste stelsel geweest, met deze brochure bekeerde hij zich tot het cellulaire systeem, juist vanwege het crimèn nefandum. Hij achtte de gevaren van onanie en krankzinnigheid bij het cellulaire opsluiten geringer dan die van onnatuurlijke ontucht bij (gedeeltelijke) gemeenschappelijke opsluiting. (39) Een rapport van zijn hand over de gevangenis te Leeuwarden zou onderwerp van parlementaire debatten zijn in het zittingsjaar 1843-1844. In de discussies over het gevangenisstelsel zouden onzedelijkheid, crimèn nefandum en samenzwering een belangrijke rol spelen. (40)

Op het moment dat het crimèn nefandum naar de ideologie straffeloos werd, begon men een nieuw netwerk te ontwikkelen ter bestrijding van wat eerst zeer algemeen 'zedeloosheid' heette, maar langzamerhand steeds nauwkeuriger onderscheiden zou worden: kern- en nood-homoseksualiteit, travestie, exhibitionisme, insania moralis etcetera. Het jaar 1842 zou als symbool voor deze overgang kunnen dienen.

Een belangrijke rol in nieuwe strategieën rond seksualiteiten speelde de arts. In dezelfde periode (1840-1865) streed hij voor zijn stand en zijn invloed. Zijn politieke machtsvorming werd mogelijk door een aanzienlijke uitbreiding van het terrein van medische zorg door de nadruk, die dokters gingen leggen op pre-

ventie (naast ziekte). Openbare hygiëne, medische politiek, staatsgeneeskunde waren de parapluïes, waaronder artsen zich gingen bezighouden met sociale voorzieningen als woningbouw, waterleiding, begraven, gymnastiek, lichaamshygiëne, straatanaal, keuring van voedsel en drank, vreemdelingenverkeer. Het zijn zeker ook artsen geweest, die gewerkt hebben aan een nieuwe sociale organisatie van lichamen. Aldus konden zij zich opwerpen als nieuwe ideologen van seksualiteit. Hun bemoeienissen kregen op velerlei wijze gestalte, zoals bij woningindeling, reglementering van prostitutie, omschrijving van normale en abnormale seksualiteit, urinoirs. (41)

geneeskunde en homoseksueel

De voormannen van de Verlichting spraken over natuur en ontzenuwing van knapenschenders, maar wat bedoelden zij daarmee? De verklaring zou een medische zijn. Al zeer lang was de sodomie voorwerp voor de gerechtelijke geneeskunde, de natuurwetenschap ten dienste van wetgeving en rechtspleging. Een fraai voorbeeld van wat onder deze tak van wetenschap te verstaan was, levert Molls driedelig Handboek (1825-1826). Een deel ging over wonden, veroorzaakt door slag- en steekwapens, één deel over vergiftigingen en een meer algemeen deel, waarin onder andere over hermafroditisme en tekenen van verkrachting. (42) Onder dit laatste hoofdstuk volgde in de meeste handboeken een stuk over onnatuurlijke ontucht, dat wederom opgesplitst kon zijn in de volgende artikelen: pederastie, bestialiteit, tribadie, schennis van lijken en standbeelden, onanie (in volgorde van afnemende frequentie).

De gerechtelijk-geneeskundigen moesten voor het gerecht bewijzen van gepleegde sodomie leveren. Sinds Zacchia (1584-1659) interesseerden ze zich vooral voor de anus van de passieve partner in de pederastische relatie. Hoe zou de anale penetratie onomstotelijk bewezen kunnen worden? Vanaf Zacchia, de grondlegger der gerechtelijke geneeskunde, herhaalde men met weinig variatie steeds eenzelfde rijtje: ontstekingen, verbreding billen, verslapping sluitspier aarsdarm. (43)

Een opmerkelijke studie in de gerechtelijk-geneeskundige negentiende eeuwse literatuur is Mendes werk uit 1826. Hij sprak als eerste over de mogelijkheid van krankzinnigheid door het plegen van tegennatuurlijke daden, waarschijnlijk overeenkomstig de dan reeds 100 jaar gevoerde onanie-discussie. Bovendien besteedde hij aandacht aan de roede van de actieve partner. (44) Bij Müller (1796) was terloops sprake geweest van 'zielsziekte' en Schürmayer (1850) had het over een ziekelijke drift. (45) De Franse handboeken uit die tijd waren beknopter, praktischer en gingen bovendien op de betreffende wetten in. Zo kritiseerde Fodéré in 1813 de zwaarte der straffen in vroeger tijden:

"Door deze wanverhouding tussen misdrijf en straf ontstaat straffeloosheid, en de nutteloze strengheid van de wetten bevorderde de ondeugden, die een gematigder wetgeving en een minder weersinwekkende uitvoering ongetwijfeld voldoende zouden hebben onderdrukt". (46)

Het verkeer tussen genitaal-apparaat en hersenpan, dat bij Mende via de ruggegraat opwaarts voerde, werd in een Frans geneeskundig rapport omgekeerd. De artsen verklaarden de pederastische activiteiten van een onderwijzer uit zijn waanzin. (47) Leidde pederastie nu tot waanzin of waanzin tot pederastie? Het zou nog enige tijd duren voor men de onnatuurlijke ontucht als een soort waanzin zou zien. Zelfs in de dissertatie van Kaan (1844), die de veelbelovende titel "Psychopathia sexualis" droeg, bleef de verklaring van de onnatuurlijke ontucht cirkelen rond sociale

oorzaken als ondervoeding, ziekelijke fantasie, slechte opvoeding, landstreek. (48) Sodomie beschouwde men nog algemeen als een daad, waarachter nog geen persoonlijkheid werd begrepen.

In 1849 bracht de affaire van sergeant Bertrand daar verandering in. Met deze lijkschennende en -kapotsnijdende soldaat werd de aandacht van de doctores verlegd van de anus van de geschondene naar de fysiologie en psychologie van de schenker. Men ging zijn verleden, zijn motieven, zijn geestelijke structuur blootleggen. (49) De sergeant stelde de psychiaters voor grote problemen in een tijd, waarin waanzin als gedeeltelijke of periodieke aantasting van intellectuele kwaliteiten niet duidelijk ge-classificeerd was: 'folie raisonnante' of 'circulaire', 'manie sans délire', 'insania moralis', 'monomanie instinctive'? Michéa achtte het een 'monomanie érotique'. Naar aanleiding van dit geval construeerde hij een vierdeling der perversies, waarvan de eerste de Griekse liefde was. Dat was 'een aangeboren neiging, een instinctieve passie'. Een verklaring van de mannelijke vorm ('philopédie') en de vrouwelijke neigingen van de betreffende mannen lag mogelijk in de recente vondst van een rest van een uterus bij de man.

Albertus Magnus wijst op een androgyn die een Y vasthoudt, symbool van de 'dubbele', van de hermafrodit.

Bij Michéa vinden we voor het eerst de meeste elementen van een nieuwe ideologie van homoseksualiteit, die de moraaltheologische voorstellingen zou vervangen. Philopédie was een persoonlijke hoedanigheid geworden met een schemerige wordingsgeschiedenis. Michéa schilderde hiermee de eerste vage contouren van de homoseksueel, zoals wij die nu nog kennen. (50)

Na deze tekst hoefde het amper verbazing te wekken, dat Casper, de eerste verdediger in Duitsland van de theorie van de aangeboren homoseksualiteit, vaststelde, dat de knapenliefde allerm minst altijd anale penetratie impliceerde. Zijn 'casussen' ontken- den dat heftig en zouden zich juist bij voorkeur aan mutuele manstrupatie (wederzijdse masturbatie) over- geven, of zelfs zou hun liefde geheel in een plato- nische, niet-zinnelijke sfeer blijven. Bovendien was pederastie een zaak tussen volwassen mannen en niet, zoals het woord suggereerde, een zaak tussen een man en een jongen. De begrippen sodomie en pederastie deugden niet en waren aan vervanging toe, aldus Casper. (51)

Michéa's en Caspers ontdekkingen mochten een sensatie heten, zij waren niet de eersten, die de gelijk- geslachtelijke liefde als 'natuurlijk' bestempelden. Reeds in 1791 hadden in een Duits psychiatrisch tijdschrift twee biografietjes gestaan, waarin op der- gelijke wijze van romantische vriendschappen verhaald

werd. (52) Maar, belangrijker, in 1821 verscheen Zschokkes "Eros oder über die Liebe". In deze dialoog kwamen twee nauw samenhangende vragen aan de orde, namelijk die naar de *natuurlijkheid* van de Griekse *neiging* en van de homoseksuele *geslachtsdaad*. De ene hoofdpersoon, Holmar, waarvoor de hoedenmaker Hössli model stond, verdedigde de *natuurlijkheid* van de *neiging*. De andere, die Zschokkes denkbeelden vertolkte, wees deze theorie af en wel juist op het punt van de *geslachtsdaad*. Het gesprek vond plaats naar aanleiding van de terechtstelling van een zekere Desgouttes, een jongeman uit een aanzienlijke familie, die in een vlaag van verstandsverbijstering zijn geliefde vriend vermoord had. Over hem zei Holmar, die als enig lid van het rechtscollege tegen zijn terdoodveroordeling zou hebben gestemd:

"Ach, toen hij nog als zuigeling in de wieg sluimerde, was hij reeds tot het smadelijkste lot bestemd, omdat zijn natuur zelf een misdaad tegen de huidige wereld was. Zijn bestaan was zijn misdaad, en hij boette voor iets, waaraan hij niet schuldig was".
"De wet, door de waan van de wereld ingesteld tegen naturen, die zij niet kende, is onrechtvaardig."

Voor Holmar waren de wetten op onnatuurlijke onttucht barbarij, allereerst vanwege de zeer zware straffen, die er op waren gesteld. Tevens miskende men het *natuurlijk karakter* en de opvoedende waarde van de Griekse liefde. Uitgebreid bediscussieerden de gesprekspartners, of deze Eros al dan niet *zinnelijk* was. Zschokke vatte de standpunten als volgt samen:

"Ik zal dan pas geloven, dat (deze passie) ontstaan is uit de donkere en verwarde lusten van de geslachtelijke natuur, wanneer jij mij bewijst, dat twee personen, die elkaar op de meest reine wijze liefhebben, niet tenslotte altijd, wanneer de gelegenheid bestaat, met hun liefde ondergaan in het zinnelijke".

Zschokke geloofde niet in een homoseksuele natuur, omdat dat voor hem tevens erkenning zou inhouden van de homoseksuele *geslachtsdaad*. Aan het eind van de dialoog moest Holmar toegeven, dat Desgouttes strafbaar was, omdat hij zich aan zijn passie had overgegeven. De daden gingen te ver en waren volgens deze rechter strafbaar, maar desalniettemin zou de *neiging* *natuurlijk* kunnen zijn. Deze dialoog over Eros is de eerste plaats in de negentiende eeuwse literatuur, waar een tegenstelling tussen daad en *neiging* ontstond. Zschokke betwijfelde de homoseksuele aard, omdat voor hem elke seksuele aandrang zijn bevrediging inhield. Deze gedachte was gemeengoed in de negentiende eeuw en lag ten grondslag aan het tolereren van de prostitutie, die als een noodzakelijk kwaad werd gezien. Voor Zschokke lag de moraal nog geheel besloten in de natuur, en niet in de bedwinging ervan (bijvoorbeeld seksuele onthouding). (53)

Voordat homoseksualiteit en de andere perversies een plaats in de orde van de natuur zouden krijgen, was een nieuwe opvatting over die natuur noodzakelijk. In de jaren vijftig van de vorige eeuw was die vernieuwing gekomen met de evolutieleer van Darwin (1859) en de degeneratieleer van Morel (1857). Terwijl de eerste vooral over de opwaartse gang der natuurlijke geschiedenis sprak, formuleerde de laatste een theorie van neerwaartse beweging. Volgens Morel kon de mens door allerlei sociale invloeden degenereren. Dit proces kende vier stappen, en waar God strafte tot in het vierde geslacht, daar hield voor Morel de degeneratie op door impotentie: een vijfde generatie was niet meer mogelijk. Gedegenererd - 'entartet' zouden de Duitsers ervan maken - waren krankzinnigen, crimi-

nelen, perversen, alcoholisten. (54) Morels degeneratietheorie lag ten grondslag aan alle wetenschappelijke disciplines, die zich met sociale afwijkingen bezighielden: Lombroso's 'criminel né' was de basis voor de criminologie, Krafft-Ebing's "Psychopathia sexualis" voor de seksuologie. (55) Aangezien vanuit deze degeneratie geen regeneratie mogelijk was, lag de meest voor de hand liggende oplossing in uitschakeling en eugenetiek. De nadruk, die deze psychiaters legden op erfelijkheid, dient evenwel niet uitgelegd te worden als blindheid voor sociale factoren. De effectiviteit van seksuele psychopatie en criminele antropologie lag vanaf het begin in een vermenging van sociale en biologische factoren. In deze degeneratietheorieën waren verworven eigenschappen erfelijk overdraagbaar. Dat was geen achterhaalde, Lamarckiaanse idee, maar berustte in belangrijke mate op kennis van ziektes als hereditaire syfilis, een geslachtsziekte, waarvan het kind als embryo in de baarmoeder geïnfecteerd werd.

Van degeneratie was nog allerminst sprake in het monumentale werk van Karl Heinrich Ulrichs, monumentaal door omvang en als apologie voor homoseksualiteit. Voor hem was het *uranisme* - het eerste nieuwe woord, door Casper gezocht, dat geheel de betekenis had van wat kort daarna homoseksualiteit zou heten: liefde voor het eigen geslacht - een natuurlijke, aangeboren variatie van de geslachtsdrift, misschien minder volkomen dan, maar zeker niet minderwaardig aan heteroseksualiteit. In zijn twaalf brochures hamerde hij steeds op deze ene gedachte. De aanvaarding van zijn theorie was voor hem belangrijker dan afschaffing van speciale strafbaarstelling van onnatuurlijke onttucht, hoewel hij zich daar wel voor inzette op basis van zijn theorie. Voor hem was het *uranisme* een vrouwelijke ziel in een mannelijk lichaam. ('anima muliebris in corpore virili'). Over lesbische liefde sprak hij vrijwel nooit, en zo wel, dan was het gewoon het omgekeerde. De tweeslachtigheid van de *urning* vond een verklaring in de embryonale ontwikkeling gedurende de eerste dertien weken na de bevruchting, zoals dat eveneens met hermafroditisme het geval zou zijn. Ulrichs' brochures hadden een groot succes en werden verspreid in de gehele zich civiliserende wereld. Op colleges en wetenschappelijke bijeenkomsten in Londen, Berlijn, Groningen (waarschijnlijk bij prof. S.S. Rosenstein) sprak men over zijn theorie. Maar Ulrichs roeide tegen de stroom des tijds op, en zijn verdediging van *uranische* *neiging* en daad zou schipbreuk lijden, vooral wat betreft de daad. In 1870 werd de onnatuurlijke onttucht, na een periode van gedeeltelijke straffeloosheid, weer strafbaar gesteld in het Duitse Rijk. Ulrichs verhuisde naar Italië, waar dergelijke wetsartikelen niet bestonden. (56)

Tegelijkertijd namen psychiaters zijn theorie over. Griesinger en Westphal, door Ulrichs geïnspireerd, verdedigden dat wat Westphal 'konträre Sexualempfindung' noemde, als een aangeboren *neiging*. Deze zou inderdaad samengaan met een zekere mannelijkheid van de vrouw en omgekeerd, en met een zekere mate van psychopatie. Deze twee leidende Duitse psychiaters brachten de perversies hiermee definitief onder in de psychiatrie, wat zeker niet de opzet van Ulrichs was geweest. (57) Vóór 1900 was het terrein der *psychopathia sexualis* afgebakend, dus voordat Hirschfeld en Freud hun bijdrage leverden. Maar tot 1900 zou een zekere spraakverwarring over de perversies heersen. Hun herkomst was onduidelijk: de frenoloog Magnan lokaliseerde onanie, erotomanie en 'inversion du sens génital' op een bepaalde plaats in de hersenen. (59) Binet sprak van ideeënassociatie in de vroegste jeugd op pathologische grondslag. (60) Moreau de Tours herleidde de perversies tot sociale omstandigheden als slechte behuizing. (61) De terminologie was onbepaald, begrippen werden verkeerd begrepen en in ijltempo verschenen nieuwe woorden in de classificaties der perversies: exhibitionisme

(Lasègue 1877 (62)), 'homosexual' (Benkert 1869 (63)), paedofilie en gynandromanie (Geigel 1869 (64)), fetisjisme (Binet 1887 (65)) sadisme en masochisme (Krafft-Ebing 1886 (66)). Ulrichs had reeds een hele serie homoseksuele identiteiten uitgedacht: Uraniaster (nood-homoseksueel), de 'Mannling' en de 'Weibling' (respectievelijk de meer mannelijke en vrouwelijke vorm van de urning) met daartussenin de Zwischenstufe, de 'Urningin' (pot) (67). Ten slotte was de classificatie van de perversies onduidelijk. Moreau de Tours rangschikte onder zijn 'aberrations du gens génésique' baarmoederwaanzin en erotomanie. (68) Zoals voor Kaan onanie de exemplarische perversie was, zo was dat voor Binet het fetisjisme en voor Tarnowsky de pederastie. (69) Krafft-Ebing maakte een onderscheid tussen kwantitatieve afwijkingen (impotentie, satyriasis, nymphomanie) en kwalitatieve (homoseksualiteit, necrofilie, bestialiteit). (70) De onanie kwam in de meeste classificaties niet dan wel marginaal voor. Terwijl bij Krafft-Ebing de voortplanting nog impliciet als norm aanwezig was voor het geslachtsleven, gold dat bij de meeste Franse auteurs niet meer. Zo spraken Charcot, Magnan en Lacassagne van 'inversion du sens génital' en Chevalier van 'inversion de l'instinct sexuel' (71) en niet meer over een 'sens génésique' (voortplantingszintuig), zoals Moreau de Tours nog had gedaan. Het onderscheid, dat Moll in zijn 'Libido sexualis' maakte tussen 'Detumeszenztrieb' (ontladingsdrift) en 'Kontraktionstrieb' (aantrekkingsdrift) betekende, dat natuurwetenschappelijk gebroken was met de idee van een dwingend verband tussen seksualiteit en voortplanting. (72)

In 1900 bestond op de volgende punten een zekere wetenschappelijke consensus.

- (1) De voortplanting was niet meer het enige doel van de seksualiteit.
- (2) Seksuele gevoelens bestonden reeds in de vroegste jeugd.
- (3) De seksuele handeling werd direct verbonden aan een persoon, bijvoorbeeld de homoseksueel of exhibitionist. De aandacht voor de anus van de passieve sodomiet verlegde zich naar de psyche van de homoseksueel. Gevoelens, dromen, herinneringen, ze hoorden niet bij de sodomiet, maar wel bij de homoseksueel.
- (4) Krafft-Ebing's classificatie van kwantitatieve en kwalitatieve afwijkingen van de geslachtsdrift zou algemeen aanvaard zijn, terwijl de onanie, erotomanie en psychische stoornissen daarbuiten vielen.
- (5) Men maakte algemeen een onderscheid tussen perversies (aangeboren dan wel in de vroegste jeugd ontstane afwijkingen) en perversiteit (op latere leeftijd verworven afwijking). De scheiding aangeboren-aangeleerd was niet zeer scherp. Zo stelde Binet, dat perversies in de vroegste jeugd ontstonden door ideeënassociatie op pathologische grondslag.
- (6) Evenals hoerenlopers zouden perverten in toemende mate moeten voldoen aan de ethische eis van seksuele onthouding. Men mocht homoseksueel zijn, maar zijn aard niet in daden omzetten. Hiermee was het dilemma van Zschokke tussen geaardheid en daad bezegeld.
- (7) Alle moderne seksuologen waren verklaarde tegenstanders van strafrechtelijke vervolging van onnatuurlijke ontucht. Zij haalden de perversies van het politieke slagveld naar spreekkamers, krankzinnigengesticht, operatietafel, emancipatie. Zij maakten de perversies onschadelijk door ze te individualiseren en in een wetenschappelijke theorie in te lijven.
- (8) Vanaf Ulrichs en Westphal zou een onopgelost vraagstuk blijven, of de perversies en in het bijzonder de homoseksualiteit een normale of ab-

normale (pathologische) afwijking zouden zijn. De Nederlander Aletrino was één der eersten, die de normaliteit van het uranisme verdedigden. Hij waagde dat voor het front der dokters en juristen, waaronder Lombroso en de Nederlanders Van Hamel, Steinmetz, en Wertheim-Salomonsen, op het Vijfde Congres voor Criminele Anthropologie te Amsterdam. Hij stond daar alleen tegenover algemene kritiek. (73) Evenwel in Lacassagne's "Archives de l'Anthropologie criminelle" verdedigde Raffalovich deze stelling al langer (74) en kort na 1900 zouden autoriteiten als Krafft-Ebing, Näcke en Freud zich ertoe bekennen (75). Desalniettemin zouden de perversies een vast onderdeel blijven van psychiatrische handboeken.

Opmerkelijk was het snelle succes van de 'psychopathia sexualis'. Na de eerste schuchtere aanzetten aan het begin der negentiende eeuw brak in de jaren tachtig een stortvloed artikelen en boeken over de perversies los. In die tijd verschenen internationale bestsellers, bijvoorbeeld van Krafft-Ebing, Moreau de Tours, Mantegazza, Tarnowsky (76). De discussie over het geslachtsleven en haar afwijkingen beleefde haar grootste bloei in de Franse, Duitse, Italiaanse en Russische taalgebieden en waaierde van daaruit over naar Nederland, Engeland en de Verenigde Staten. In Italië en Duitsland zouden nog vóór 1900 tijdschriften verschijnen op het gebied der seksualiteit (77).

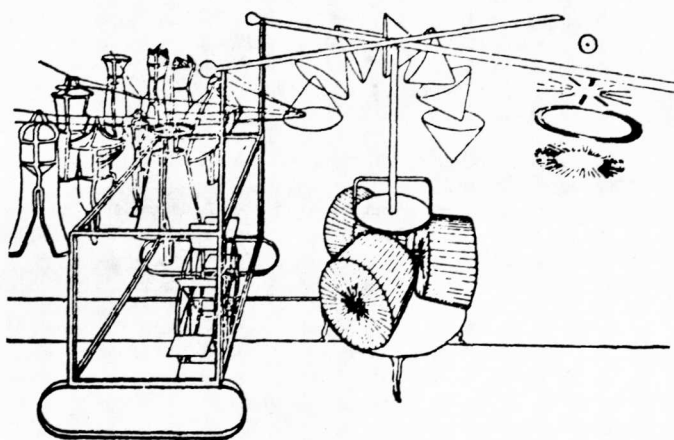
De medische begripsvorming rond de perversies had zeer snel opgang gemaakt en raakte vlot ingeburgerd. Min of meer populaire boeken over het geslachtsleven verschenen in Nederland in groten getale vanaf 1890 (78), terwijl medische theorieën van seksualiteit en degeneratie ook in de belletrische neerslag vonden (79). Deze literaire traditie was vooral in Frankrijk sterk en had reeds oudere wortels (Zola, Proust, Gide en daarvoor reeds Pidanzet de Mairobert, Sade, Diderot, Balzac, Baudelaire) (80). Met meer sensitivistische stromingen stonden de medici op gespannen voet (Wilde, George, Kloos) (81). Psychiaters als Nordau en Möbius ontwikkelden een ideologie van kunst en ontarding, van genie en degeneratie, waarin deze en andere schrijvers model stonden voor het ongezonde in de moderne samenleving. (82)

Wat sterk opvalt aan de medische theorie der perversies is het volstrekt speculatieve en ideologische karakter ervan. Zij is volledig een hersenspinself. Ondanks alle verwijzingen naar embryonale stadia, hersenfuncties, lichaamsbouw stoelde het onderzoek op zijn best op analogisch denken. Men paste verklaringen voor bijvoorbeeld hermafroditisme toe op uranisme. De voornaamste bewijzen voor de biologische theorie der perversies ontwikkelden zich in de spreekkamers van de psychiaters. Het zijn de bekentenissen van urningen geweest, die de dokters inzage gaven in het 'wezen' van de homoseksualiteit. Deze bekentenissen zijn veelal vrijwillig gedaan, bijvoorbeeld door Ulrichs. Een andere poot van de medische theorie werd gevormd door de biologische modellen van mens, evolutie en degeneratie. Op deze smalle basis rustte het hele luchtkasteel der perversies.

strafrecht-geneeskunde

Het verdwijnen van strafrechtelijke bepalingen rond onnatuurlijke ontucht deed een leemte ontstaan. Strafrechthervormers als Montesquieu, Beccaria en Perrenot gaven reeds aan, dat op een andere en effectievere manier tegen onzedelijkheid opgetreden diende te worden. Op vele wijzen en verschillende plaatsen werden gerichte maatregelen geïntroduceerd tegen zedeloosheid. De bouwkundige, sociale en hygienische organisatie van leger, fabrieken, machines, woningen, scholen, ziekenhuizen, bordelen en kermissen wijzigde zich grondig. Als specialisten van lichaam en hygiëne speelden artsen in deze een belangrijke rol naast

pedagogen, ingenieurs, industriëlen. In de praktische en theoretische ontwikkeling van deze reorganisatie van het individuele en sociale leven speelden dokters de eerste viool. Door hun bemoeienissen met ziektepreventie en menselijk lichaam verwierven huisartsen deze centrale plaats. Hun ingrijpen in het leven der burgers voltrok zich vooral buiten het afgebakende gebied van het strafrecht. Daar waar het justitiële apparaat het privé-leven van de burgers ongemoeid wilde laten, kregen artsen onder andere noemers (hygiëne, afweer epidemische ziektes, kinderbescherming) dan strafrechtelijke de mogelijkheid dat privé-leven binnen te dringen. Overigens was die mogelijkheid reeds gegeven met de terminologie van de strafrechthervormers (Montesquieu: nauwkeurige maatregelen, Perrenot: burgerlijke huishouding, Feuerbach: ontzenuwing, onnut voor de staat) en werd die

"Vrijgezellen Machine", Marcel Duchamp

juridisch gedekt. Zelfs verwierven dokters een plaats binnen het justitiële apparaat, onder andere in zaken van toerekeningsvatbaarheid. Aan het eind van de negentiende eeuw traden psychiaters op als getuige-deskundigen voor de rechtbank in zedenzaken en de justitie verwees de perversen soms direct door naar krankzinnigengestichten. Maar vooral door hun nieuwe ideologie van seksualiteit en door hun sociaal en individueel werk op dit terrein oefenden dokters hun invloed buiten het strikte gebied van het strafrecht uit. Pornografie, seksuele emancipatie, voorlichting en psychotherapie, en zelfs seksuele identificatie waren voor een belangrijk deel gebaseerd op het medisch model der 'Psychopathia sexualis'.

bevrijding of beteugeling

Sinds de Verlichting is dat, wat men tegenwoordig homoseksualiteit noemt, steeds meer klem geraakt tussen beteugeling en bevrijding. Het heeft de schijn dat geen bevrijding mogelijk is zonder dat nieuwe onderdrukkingstechnieken worden ontwikkeld (83). De vernieuwing, die met de 'psychopathia sexualis' aan het einde van de vorige eeuw is doorgevoerd, hebben 'homoseksuelen' niet alleen als bevrijdend ervaren, ze hebben er ook actief aan meegewerkt (Ulrichs, Hirschfeld). Zowel emancipatie als hersenchirurgie en kliertransplantaties ontwikkelden zich op de voedzame basis van deze seksuele wetenschap. Het lijkt zelfs, of de bevrijdingsbewegingen rond seksualiteit zichzelf veroordelen tot parasieten van wat zij als hun onderdrukking hebben geobjectiveerd. Zoals feministen teren op haar mannelijke onderdrukkers - hoerenlopers en vrouwenminnaars - zo maakt een homobeweging zich gemakkelijk afhankelijk van een discriminatie-hypothese.

De merkwaardige paradox doet zich voor, dat hoe verder een bevrijdingsbeweging zich ontwikkelt, ze des te meer raakt aangewezen op een symbolische instandhouding van onderdrukking. Beteugeling en bevrijding ontwikkelen zich in overeenkomstige tempi. De homobeweging zit in een impasse van bevrijding en onderdrukking. Zou een bevrijding van homoseksualiteit zich ooit kunnen losmaken van haar beteugelingen?

Een uitweg uit het eindeloze dilemma van bevrijding en beteugeling zou zijn om opnieuw een andere manier van spreken en handelen te ontwikkelen: de overwinning van homoseksualiteit en emancipatie (84), zoals is geprobeerd met de introductie van stijlfiguren als 'flikkerij', 'lust en gratie', 'gayification'. Overwinning van allerlei seks-geleerdheid (85) kan ons bevrijden van seksualiteit en beteugeling, die Siamese tweeling, die politieke misgeboorte. Juist een afscheid van dit Janus-vraagstuk van beteugeling en bevrijding schept gelegenheid om andere vraagstukken te begroeten, die erdoor verdrongen zijn - mannavriendschappen (86) en mannenkansen - en nieuwe stijlmiddelen te ontwikkelen - vrijgezellenmachines (87) - verschil te verdedigen in plaats van overeenkomsten te blijven zoeken. (88)

noten

- * Met dank aan Maarten Salden en Mattias Duyves.
1. M. Foucault, *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir* (Parijs, 1976) 58-60.
2. J.M.W. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (Meppel, 1968) 324.
3. Engeland, zie: P. McHugh, *Prostitution and Victorian Social Reform* (Londen, 1980).
Nederland, zie: D. Sijmons, "De prostitutie-quaestie 1878-1901" (niet uitgegeven scriptie Universiteit van Amsterdam, 1976).
In 1878 verscheen voor het eerst H. Piersons "Maandblad. Getuigen en redden", en in 1879 richtte deze dominee de 'Nederlandsche Vereniging tegen Prostitutie' op.
4. De homoseksuele emancipatie zouden we kunnen laten beginnen met de eerste brochure van K.H. Ulrichs (zie noot 56). Het eerste homoseksuele tijdschrift was "Der Eigene" (1896), zie: J.S. Hohmann, ed. *Der Eigene. Ein Blatt für männliche Kultur* (Frankfurt, Berlijn, 1981). De eerste organisatie was het 'Wissenschaftlich-humanitäres Komitee' (1897), waarvan vanaf 1911 een Nederlandse afdeling zou bestaan.
5. J. Kramers Jzn., *Algemeene Kunstwoordentolk...* (Gouda, 1847).
6. C. de Montesquieu, *De l'esprit des lois* (Parijs, 1816) II, livre 12, ch. VI.
De vertaling is van mijn hand.
7. F.M.A. Voltaire, *Dictionnaire philosophique* (1764).
J. Benda ed. (Parijs, 1936) 25-8.
Vertaling van mijn hand, betreft een noot, die Voltaire in 1769 toevoegde.
8. (C.B. de Beccaria), *Verhandeling over de misdaden en straffen* (Amsterdam, 1768) 115.
9. (A. Perrenot) *Bedenkingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad* (Amsterdam, 1777) 7, 11, 12.
10. *Nadere bedenkingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad* (Amsterdam, 1777) 9, 14.
11. *Code criminel et correctionnel, ou recueil chronologique des Lois, Décrets, ...* T.I (Parijs, 1805) 66-7.
12. *Ibidem*, 117.
13. E. Brongersma, "Homosexualiteit en strafrecht" in: *Psychiatrisch-juridisch gezelschap: Homosexualiteit* (Amsterdam, 1971) 17.
14. A.J.B. Parent-Duchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris* (Brussel, 1837) 105.
De bepaling werd ingevoerd in 1832.
15. Zie hierover: F.E. Rosenberger, *Das Sexualstrafrecht in Bayern von 1813 bis 1871* (Marburg, 1973) 163-4, en: *Anmerkungen zum Strafgesetzbuche für das Königreich Baiern* (München, 1813) II, 59-60.

- Deze Anmerkungen zijn naar Rosenberger meedeelt niet van de hand van Feuerbach, aldaar: 49.
16. P.J.A. von Feuerbach, *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen Rechts* (1801, 2e dr.; Gies-sen, 1803) 432-3. (Mijn vertaling.) De mededeling van G. Bleibtreu-Ehrenberg, dat Feuerbach van mening veranderd zou zijn is onjuist. In: *Tabu Homosexualität* (Frankfurt, 1978) 320.
 17. *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland*, Met eene inleiding en aanmerkingen door J.M. Kemper (1809) 321.
 18. M. Schooneveld, *Het wetboek van Strafrecht (Code pénal) met aantekeningen*, 4e dr.; bewerkt door G.A. van Hamel en T.J. Noyon ('s Gravenhage, 1876) 314-26. Het betreft de artikelen 330, 331 en 334. Het eerste deel van dit laatste artikel luidt als volgt:

"Al wie zich feitelijk tegen de zeden vergrepen zal hebben met zijn werk te maken om de ongebondenheid of onzedelijkheid (*débauche*) of de verleiding van jonge lieden beneden den ouderdom van een en twintig jaren, van de eene of andere kunne, op te wekken, te bevorderen of behulpzaam te zijn, zal gestraft worden..."
 19. Bijvoorbeeld A. Moll, *Handboek der geregtelijke geneeskunde voor genees- en regtskundigen* (Arnhem, 1825) I, 115, en De Kempnaer, "Pleidooi voor de Hoge Raad 3-1-1842" in: *Weekblad van het Regt*, 269:

"dat het C.P. ten eenenmale ongeschikt is voor onze landaard, en geheel onvoldoende voor ons, zedelijk nog niet ganschelijk bedorven volk".
 20. Ontwerp van een Wetboek op het Strafrecht voor het Koninkrijk der Nederlanden (Brussel, 1827) 143-4.
 21. In: *Handelingen der Staten Generaal 1842-1843*, II, 13-45; "Tweede boek van het Wetboek van Strafrecht". Afdelingsberaad, 69-70.
 22. *Ibidem*, 70.
 23. Zie noot 18.
 24. *Arrest Hoge Raad 29-1-1850* (archief arrondissementsrechtbank Eindhoven) rolno. 1490.
 25. *Arrest Provinciaal Gerechtshof in Noord-Holland 18-10-1859*, no. 2950.
 26. Zie noot 21, *Handelingen*, II, 47.
 27. Zie noot 18. Uit deze arresten, zeker wat betreft artikel 334, blijkt duidelijk, dat (homo)seksuele handelingen met minderjarigen wel degelijk gestraft konden worden in de periode 1811-1886, dit in tegenstelling tot wat Brongersma beweert (zie noot 13, dezelfde bladzijde).
 28. *Ontwerpen van wetten, te zamen Wetboek van Strafrecht*, (1847).
 29. M. Salden, "Artikel 248bis Wetboek van Strafrecht" in: *Groniek*, 66 (1980) 38-48.
 30. J. Weeks, *Coming Out. Homosexual Politics in Britain, from the Nineteenth Century to the Present* (Londen, 1977) 16-22.
 31. K.H. Ulrichs, *Incubus, Urningsliebe und Blutgier* (1869, Leipzig, 1898) 72, en K.H. Ulrichs, *Kritische Pfeile* (1880, Leipzig, 1898) 106-7.
 32. K.H. Ulrichs, *Memnon, die Geschlechtsnatur des Mannliebenden Urnings* (1868, Leipzig, 1898) 81.
 33. *Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht tot 1820*, A.H. Huussen jr. ed. Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798, II (Utrecht, Bussum, 1975) 26 (voorontwerp-Gockinga), 68 (ontwerp-Gockinga), 288 (P. Wierdsma), 369 (ontwerp 1814) en 468 (ontwerpen 1816 en 1820).
Ontwerp-Van der Linden in: J.T. de Smidt, ed. *Fontes iuris Batavi rariores* (Amsterdam, 1967) no. 1, 45.
 34. M.C. van Hall, "Het crimen nefandum als voldoende grond tot echtscheiding beschouwd" in: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* (Amsterdam, 1853) III, 89.
 35. Zie arresten in: *Weekblad van het Regt* (1862) 2345 en (1895) 6727.
 36. J.F. van Slobbe, "Zedenmisdriven voorheen en thans" in: *Tijdschrift voor Strafrecht* LI (1941) 70.
 37. Eigen onderzoek in archief arrondissementsrechtbank Amsterdam.
 38. Artikel 240:

"Hij die eenige voor de eerbaarheid aanstootelijke afbeelding of vliegend blaadje waarvan hij den inhoud kent, verspreidt, openlijk ten toon stelt, aanslaat of ter verspreiding in voorraad heeft, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste 300 guldens".

Ook homoseksuele pornografie is in beslag genomen.
 39. W.H. Suringar, *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen* (Leeuwarden, 1842) 19-23.
 40. Zie: *Handelingen der Staten Generaal* (1843, 1844) Bijlage VII, 22-38. Zie verder voor de discussie over het gevangenisstelsel: M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak* (Leiden, 1978) passim.
 41. Zie over de ontwikkelingen in de geneeskunst in deze periode: H. Festen, *125 jaar geneeskunst en maatschappij* (Utrecht, 1974) 59-170, J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling* (Utrecht, Antwerpen, 1965) en B. Cannegieter, *Honderdvijftig jaar Gezondheidswet* (Assen, 1954).
Bij de ingenieurs deden zich dergelijke ontwikkelingen voor. Zie: H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de Negentiende Eeuw* ('s Gravenhage, 1980).
 42. Zie noot 19, Moll.
 43. P. Zacchia, *Quaestionum medico-legalium*. Tomi Tres (Amsterdam, 1635). Herdrukt en vertaald in: J.S. Hohmann, *Der Unterdrückte Sexus* (Lollar, 1977) 203-4.
 44. L.J.R. Mende, *Ausführliches Handbuch der gerichtlichen Medicin* (Leipzig, 1826) T. IV, 506.
 45. J.V. Müller, *Entwurf der gerichtlichen Arzneywissenschaft* (Frankfurt, 1796) T. I, 134.
I.H. Schürmayer, *Lehrbuch der gerichtlichen Medicin* (1850, 1854) 326-33.
 46. F.E. Fodéré, *Traité de médecine légale et d'hygiène publique, ou de police de santé* (Parijs, 1813) T IV, 317
 47. Ferrus, "Foville et Brierre de Boismont: Attentat aux mœurs" in: *Annales Médico-Psychologiques*, I (1843) 289-99.
 48. H. Kaan, *Psychopathia sexualis* (Leipzig, Lipsiae, 1844).
 49. L. Lunier, "D'un cas de monomanie instinctive" in: *Annales Médico-Psychologiques*, XIII (1849) 351-79.
 50. C.F. Michéa, "Des déviations malades de l'appétit vénérien" in: *Union médicale*, 17-7 (1849) 338-9.
 51. J.L. Casper, "Ueber Nothzucht und Päderastie" in: *Vierteljahrschrift für gerichtliche und öffentliche Medicin* (Berlijn, 1852) 62 en J.L. Casper, *Praktisch Handboek der geregtelijke geneeskunde* (Groningen, 1862) II, 161. (Vertaald door L. Ali Cohen en B. Cohen.)
 52. Moritz' *Magazin für Erfahrungsseelenkunde* (Berlijn, 1790) VIII, Stück 1: 6-10 en Stück 2: 101-6.
 53. H. Zschokke, *Ausgewählte Novellen und Dichtungen* (Aarau, 1841) I 189-238, gecit.: 206, 207 en 236.
H. Hössli schreef het eerste werk, waarin de natuurlijkheid van homoseksualiteit verdedigd werd: *Eros. Die Männerliebe der Griechen* (2 Bde; Glarus, 1836 en St. Gallen, 1838). Zie over Hössli: F. Karsch, "H. Hössli (1784-1864)" in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, I (1903) 449-556.
 54. B.A. Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* (Parijs, 1857). Zie over hem: A. Wettley, *Von der 'Psychopathia sexualis' zur Sexualwissenschaft* (Stuttgart 1959) 45-7.
 55. C. Lombroso, *L'uomo delinquente* (Rome, 1876).
R. von Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis* (Stuttgart, 1886).
 56. K.H. Ulrichs, *Forschungen über das Rätsel der*

- mannmännlichen Liebe (Leipzig, 1898; New York, 1975)
Hierin: "Vindex" (1864), "Inclusa" (1864),
"Vindicta" (1865), "Formatrix" (1865), "Ara spei"
(1865), "Gladius furens" (1868), "Memnon" (1868),
"Incubus" (1869), "Argonauticus" (1869), "Pro-
metheus" (1870), "Araxes" (1870), "Kritische
Pfeile" (1880).
57. M. Griesinger, "Vortrag zur Eröffnung der psy-
chiatrischen Klinik zu Berlin" in: *Archiv für
Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, I (1868-1869)
651. K.F.O. Westphal, "Die konträre Sexualemp-
findung" in: *Archiv*, II (1870) 73-108.
 58. Vervalt.
 59. V. Magnan, "Des anomalies, des aberrations et
des perversions sexuelles" in: *Annales Médico-
Psychologiques* (Parijs, 1885) Vol. 43, 447-74.
 60. A. Binet, "Du fétichisme dans l'amour" in:
Revue philosophique, 12, T.II, 143-67 en 252-74.
 61. P. Moreau de Tours, *Des aberrations du sens
général* (Parijs, 1880) 73-81.
 62. C. Lasègue, "Les exhibitionistes" in: *Union
médicale*, 1-5 (1877).
 63. (K.M. Benkert) "Paragraph 143 des Preussischen
Strafgesetzbuch..." (1869), herdrukt in:
Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen, VII
(1905) 27.
 64. (A. Geigel), *Das Paradoxon der Venus Urania*
(Würzburg, 1869) 6, 30.
 65. Zie noot 60.
 66. Zie noot 55.
 67. K.H. Ulrichs, resp. "Ara Spei", 43 en "Memnon",
36, 42, 31.
 68. Zie noot 61; Moreau de Tours, *Des aberrations*,
178, 185.
 69. Zie noten 48 en 60. B. Tarnowsky, *Die krankhaf-
ten Erscheinungen des Geschlechtssinnes* (Berlijn,
1886) (Russische editie: 1885).
 70. R. von Krafft-Ebing, "Ueber gewisse Anomalien
des Geschlechtstriebes..." in: *Archiv für
Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, IX (1877)
291-312.
 71. J.M. Charcot en V. Magnan, "Inversion du sens
génital", *Archives de Neurologie* (Parijs, 1882)
III, 53-60 en IV, 296-322.
A. Lacassagne, "Péderastie" in: *Dictionnaire
encyclopédique des Sciences médicales*, 74 (1886)
239-259.
J. Chevalier, *De l'inversion de l'instinct
sexuel au point de vue médico-légale* (Lyon, 1885).
 72. A. Moll, *Untersuchungen über die Libido sexualis*
(Berlijn, 1897). Slechts met behulp van een so-
ciale theorie kon het huwelijk hierna nog gered
worden, welke rol was weggelegd voor Freuds
Oedipus-verhaal.
 73. *Actes du 5-ième Congrès de l'Anthropologie
criminelle* (Amsterdam, 1901) 25-36 en 473-94.
 74. M.A. Raffalovich, *Uranisme et unisexualité*
(Parijs, Lyon, 1897), (Verzameling en bewerking
van zijn artikelen).
 75. R. von Krafft-Ebing, "Neue Studien auf dem Ge-
biete der Homosexualität" in: *Jahrbuch für
sexuelle Zwischenstufen*, III (Leipzig, 1901)
1-36. Zie verder: *Gewichtige Stimmen über das
Unrecht des Par. 175...* (2 verb. Auflage;
Leipzig, 1914) 16-7 (Freud, oorspr. 1905) en
34-9 (Näcke).
 76. Krafft-Ebing's boek beleefde tientallen drukken
en werd vertaald in Engels (1892), Italiaans
(1886), Russisch (1887), Nederlands (1896),
Hongaars (1908), Frans (1895). Moreaus boek
(1880) had een vierde druk in 1887 en werd
vertaald in Italiaans (1897) en Nederlands
(1894). Tarnowsky's boek (1885) kreeg vertalingen
in Duits (1886), Frans (1904), Italiaans (1932)
en Engels (1933). P. Mantegazza's *Gli amori degli
uomini* (1886) had diverse Duitse (1886), Neder-
landse (1889), Franse (1886), Spaanse (1899) en
Engelse (1932) edities.
 77. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (1899-1923).
Archivio delle psicopatie sessuali (1896).
 78. Speciaal bij de uitgevers van Klaveren, Koster,
Moransard en Thierie.
 79. J.I. de Haan, *Pathologieën* (1908). M.J.J. Exler
Levensleed (1911). C. van Heezen, *Anders* (1918)
en *Het Masker* (1922) etcetera.
 80. C. Courouve, *Bibliographie des homosexualités*
(Parijs, 1978) 5. J.E. Rivers, *Proust & the Art
of Love* (New York, 1980). F.M. de Pidanzet de
Mairrobert, *Apologie de la Secte Anandryne* (1779).
 81. Zie voor W. Kloos: P. van Eeten, *Dichterlijk
Labirint* (Amsterdam, 1963) 10-38 en 61-96.
 82. M. Nordau, *Entartung* (2 Bde; Berlijn, 1892-1893).
Een Nederlandse schaduw: S. Anema, *Moderne kunst
en onttaarding* (Kampen, 1926).
 83. Zie voor repressie-hypothese: Foucault, *Histoire*,
25-67.
 84. Vergelijk als principiële beschouwing over het
bevrijden dan wel overwinnen van cultuur-elementen:
J. Goudsblom, *Nihilisme en Cultuur* (Amsterdam, 1976)
20-40.
 85. Zie ook: P. Koelemij, "Van Paarse September tot
Lust en Gratie, een lesbische guerilla in de be-
vrijding van de seksualiteit", elders in dit blad.
 86. Zie interview met Michel Foucault in: *Homopoliti-
ieke teksten II* (Boskoop, 1982).
 87. Naar Marcel Duchamp. Zie verder: G. Deleuze en
F. Guattari, *Capitalisme et schizophrénie, l'Anti-
Oedipe* (Parijs, 1975) 7-59.
 88. Zie: G. Deleuze, *Différence et répétition* (Parijs,
1969) en F. Guattari, *La révolution moléculaire*
(Parijs, 1977).